

Article

International Journal of Kurdish Studies

6 (1), pp. 1 – 19

<http://ijoks.com>

Türkiye’de 1945-1960 Arası Doğu’nun Sosyo-Ekonomik Durumu

Bilal NERGİZ¹

Received: Sep 07, 2019

Reviewed: Sep 27, 2019

Accepted: Oct 27, 2019

Öz

Çalışmanın amacı, Türkiye’de çok partili hayata geçişten 27 Mayıs Darbesi’ne kadar olan süreçte, devletin Kürt halkına yönelik iktisadi politikasını göstermek ve Kürtlerin bu süreç içerisindeki konumunu ortaya koymaktır. Tek parti yönetimi Kürt sorununa ortadan kaldırılması gereken pürüz gözüyle bakıyordu. Bu doğrultuda Kürtler, Cumhuriyet sonrası erken dönemde yok sayılmış, sürgün edilmiş ve asimilasyona uğramıştı. 1938’e gelindiğinde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Doğu toprakları, uygulanan güvenlik politikalarının sonucunda sessizliğe bürünmüştü. 1923-1938 arası zayıf düşen Kürtler, 1945 sonrasında farklı bir devlet politikasıyla karşı karşıya kalmıştı. Yeni dönemde Doğu ile Batı’nın ekonomik bütünleşmesi hedefleniyordu. Yani ulusal pazar Doğu’ya nüfuz etmek istiyordu. 1945 sonrası dönem, format değiştiren Türkiye’nin Kürt meselesine farklı yaklaştığı bir dönemdi. Bu doğrultuda Kürtlerin yoğun yaşadığı topraklara yönelik gerçekleştirilen yatırımlar ele alınmış ve Kürt halkının bu süreçteki durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürt Meselesi, Ekonomi, Ağalık, Tarım, Ulaşım

Recommended citation:

Nergiz, B. (2020). Türkiye’de 1945-1960 Arası Doğu’nun Sosyo-Ekonomik Durumu. *International Journal of Kurdish Studies* 6 (1), 1 – 19 DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.616879>

¹ Res. Asst. Dr., Kırklareli University, International Relations, bilal.nergiz@klu.edu.tr

Eastern Turkey’s Socio-Economic Situation Between 1945 and 1960**Abstract**

This study evaluates the Turkish government’s economic policy toward the Kurds as well as their position during the process. The period considered ranges from the transition to multi-party rule in 1945 to the coup d’état on May 27, 1960. Previously, the one-party administration had considered the Kurds to be a problem that must be eliminated; they were ignored, exiled, and assimilated in the early post-republic period. By 1938, eastern Turkey, where the Kurds largely resided, had been integrated with the west in a geographical sense due to the security policies implemented. The Kurds, who had grown weak in the previous two decades, began to face a new state policy in 1945. The government sought economic integration between the east and the west to allow for the national market to penetrate the east. In the post-1945 period, the government began to look at the Kurdish problem from a new perspective; investments in Kurdish areas were finally being discussed and the plight of the Kurdish people in this process was put forward and considered.

Keywords: Kurdish Question, Economy, Aghas, Agriculture, Transportation

Giriş

Cumhuriyet Halk Partisi hükümetleri tek parti döneminde Doğu’dan sürgün edilmiş Kürtlere yönelik bazı düzenlemeler yapmıştı. Zorunlu göçe tabi bu aileler gittikleri yerlerde çeşitli sıkıntılar çekiyordu. Yaşadıkları toplumsal travmalar bir yana, malları ellerinden alınmış olduğu için fakirlik de çekiyorlardı. Aynı zamanda ötekileştirilmeleri nedeniyle refleks olarak Kürtlük bilincine sahip olmaya başlamışlardı.

1947 yılında, 1934 yılına ait İskân Kanunu değiştirilmişti. Yeni kanun ile önceki yıllarda Doğu’dan sürgün edilen kişilerin, o yerde oturma zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Böylece binlerce kişi Doğu’daki topraklarına geri dönmüştü. (R.G., 24/6/1947, S. 6640: 2-3).² Ardından 1948 yılında çıkarılan 5227 sayılı kanun³ ile sürgün edilmiş kimselerin eski topraklarına dönmeleri halinde, muhtaç durumda olanlara Batıda verilen iskân haklarının

² İskân Kanununun bazı maddelerinin kaldırılmasına, değiştirilmesine ve bu kanuna yeniden bazı maddeler ve fıkralar ilavesine dair kanun.

³ İskân Kanununun bazı maddelerinin kaldırılmasına, değiştirilmesine ve bu kanuna yeniden bazı madde ve fıkralar eklenmesine dair olan 5098 sayılı kanunun geçici ikinci maddesinin bir numaralı bendinin değiştirilmesine ve bu maddeye bazı hükümler eklenmesine dair kanun.

aynısının tanınmasına karar verilmişti. (R.G., 6/7/1948, S. 6950: 1). Dolayısıyla birçok sürgün yemiş Kürt, bu kanunlardan sonra topraklarına geri dönmüştü. 1950’de Demokrat Parti iktidara geldikten sonra bir adım daha atılmış, 1951 tarih ve 5826 sayılı yasa ile devlete geçmiş olan gayrimenkuller eski sahiplerine geri verilmişti.⁴ (R.G., 9/8/1951, S. 7880: 1). Devlet, attığı bu adımlarla tek parti dönemindeki sürgün politikasından vazgeçmiş görünüyordu. Kürtler açısından bu kanunun kaldırılması önemliydi.

Türkiye’de Cumhuriyet sonrası başlayan Kürt ayaklanmaları 1938’de son bulmuştu. Çünkü geçen yılların sonunda Kürtlerin ne gücü ne de stratejisi kalmıştı. Devlet ise kendi açısından Kürt sorununun bittiğini düşünüyordu. Mesele adeta sessizliğe gömülmüştü. Aslında Dersim Olayı ile birlikte Türkiye’nin Batısı ile Doğusunun coğrafi anlamda bütünleşmesi gerçekleşmişti. Yani merkezi hükümet, Kürtler üzerinde otoritesini sağlamıştı. Fakat ülkenin Doğusu ile Batısının ekonomik bütünleşmesi zayıftı. Çok partili hayatla birlikte Doğu’ya güvenlik odaklı bakmak yerine daha çok iktisadi bir mesele olarak bakılıyordu.

Devlet, Doğu’nun birçok yönden geri olduğunun farkındaydı. Nihai amacı bölge halkına demokratik hak ve özgürlükler tanımaktan ziyade, ülkenin Batısı ile Doğusunun ekonomik bütünlüğünü tamamlamaktı. Tek parti zamanında askeri yolla sindirilen Kürtler, baskı politikalarının gevşetilmesiyle hâkim kültüre çekilmek isteniyordu. Nitekim 1947 yılında Maliye Müfettişi Burhan Ulutan’ın Doğu için hazırladığı raporunda devletin Kürtlere yönelik bakış açısının ne derece değiştiği yazılmıştı. Ulutan’ın “Cenub Şark Anadolu Hakkında Bazı Notlar” isimli raporunda bölge hakkında tespitleri yer almaktadır. Raporda genel olarak ülkenin bu bölgesinde yaşayanların oldukça fakir olduğunu, dağınık aşiretlerin yer aldığını dolayısıyla bölgeye askeri güçten ziyade halk ile dostane ilişkiler kurup yaklaşmak gerektiğini söylüyordu. Aynı zamanda ağalarla iyi ilişkiler kurulması gerektiğini dile getiren Ulutan, illerde doğru dürüst mahkeme, yol, okul, hastane ve tarım olmadığından bahsediyordu. Bölgeye bütçeden para ayırarak köylünün kalkındırılması lazım geldiğini, ancak bu şekilde buradaki halkın aramıza karışıp, kendilerine bağlanacağını eklemekteydi (Yeni Aktüel, Temmuz 2009, Sayı: 204: 78-79). Fakat Ulutan’ın raporunda Kürtlerin etnik kimliğini vurgulayan, onlara verilebilecek kültürel haklar hakkında herhangi bir açıklama yoktur.

Çok partili döneme geçildiği yıllarda Doğu’nun altyapısı oldukça kötüydü. Karayolu eksikliği başta gelen sorundu. En iyi ulaşım tek parti zamanında yapılan demiryollarıydı.

⁴ İskân Kanununun tadil eden 5098 sayılı Kanunun 12. Maddesinin değiştirilmesi ve yasaklığı kaldırılan yerlerle 5227 sayılı Kanunun 1. maddesinin 4. bendinde zikredilen idareten boşaltılmış bölgelerde köyler teşkili ve halkın yerleştirilmesi hakkında kanun.

Tarımda ilkel yöntemler devam ediyordu. Ulaşım gibi sanayi sektörü de az gelişmiş alanlardan biriydi. Bölgede genelde küçük yerel imalathaneler vardı. Özel teşebbüs ise bölgeye yatırımdan kaçınıyordu zira bölgede altyapı eksikliğinin yanında vasıflı işgücü de mevcut değildi. (Sönmez, 1990: 148).

Çok partili döneme geçiş sonrası, Doğu’nun Batı ile ekonomik bütünleşmesini sağlamak için çeşitli politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Ulaşım, sanayi ve tarım başlıca alanlardı. Böylelikle Doğu’nun ürünü ve madeni Batı’ya taşınırken, Batı’nın sanayi malları Doğu’ya akacaktı. Sonuçta iç pazar genişleyecek ve Doğu⁵ bölgesi ulusal pazara dâhil olacaktır (Sönmez, 1990: 128). Nitekim 1945 sonrası Doğu’nun mecliste gündeme gelmesi genelde ekonomik beklentiler içeriyordu. Örneğin 1946 yılında CHP Erzurum milletvekili Salim Altuğ’un mecliste dile getirdiği şu sözler buna örnektir: *Doğu bir endüstri konusudur. Yer yer mebzul miktarda kömür, şelâle gibi enerji kaynakları, pamuk, yün, deri, et gibi iptidaî maddeleriyle Doğu, Cumhuriyetin başarılı hamlelerini beklemektedir. Vücuda getirilecek bir et sanayinin bile getireceği nimetlerini ve memleket şümul faydalarını izaha lüzum görmüyorum... şark vilâyetlerimizin ve kısmen, Orta Anadolu’nun bir kısım halkı kış aylarında boş oturmaktadır. Milyonların boş geçen zamanlarının değerlendirilmesinin yurdun ekonomik hayatında büyük değişiklik yapacağı malûmdur (TBMM Tutanak, Dönem VIII, Cilt 8, Toplantı 2, 26. Birleşim, 29.12.1947: 661).*

Dönemin siyasileri genelde Doğu’ya iktisadi bakış açısıyla yaklaşarak yasak olan bölgelerin halka açılmasını, bu bölgelerde yer alan yaylaların hayvancılık için ideal mıntıklar olduğunu, dolayısıyla bu yasak bölgelerden istifade edilmesi gerektiğini meclis kürsüsünden dile getiriyorlardı. (TBMM Tutanak, Dönem VIII, Cilt 18, Toplantı 3, 75. Birleşim, 25.4.1948: 603).

Bu çalışmada çok partili hayata geçişten 27 Mayıs Darbesi’ne kadar olan süreçte, devletin Kürtlerin yoğun yaşadığı illere yönelik iktisadi politikasının neleri ihtiva ettiğini ve Kürtlerin bu zaman zarfında ne durumda olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Çok partili dönemde değişen Doğu politikası ile birlikte Doğu’nun sosyo-ekonomik durumu ve on beş yıllık sürede bölgede gerçekleştirilen devlet harcamaları çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır. Böylelikle devletin o dönemde Doğu’ya yönelik politikasının ne olduğu ortaya çıkmış olacaktır. Bunun için arşiv belgeleri, resmi gazete ve döneme ait yerel gazeteler kullanılmıştır.

⁵ Çalışmada ele alınan Doğu illeri Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Şanlıurfa ve Van’dır.

1. 1945-1960 Arası Döneminin Ekonomik Toplumsal Yapısı

1945’te Türkiye çok partili hayata geçmişti. Siyasi anlamda yeni bir sayfa açılıyordu. Bu yeni sayfanın ekonomi kısmı da bulunuyordu. Zira Türkiye 1930’lu yıllardan beri uygulanan içe dönük, korumacı ekonomi politikasını bırakıyordu. İthalat serbestleşmiş, dış yardım alınmaya başlanmıştı. Yardımlar daha çok altyapı, inşaat, tarım gibi alanlara kayıyordu. Yeni dönemde iç pazara dayalı bir sanayileşmeden ziyade, dışa dönük bir kalkınma anlayışı geliyordu. (Boratav, 1988: 73).

Türkiye bu dönemdeki kalkınmasını dış yardımlara göre planlıyordu. Marshall Planı ile ülke genelinde ekili alan, alınan traktörlerin etkisiyle hızla artıyordu. Marshall Planı’nın bir diğer etkisi ulaşımda olmuştu. Elde edilen tarım ürünlerinin diğer pazarlara ulaşması için bir yol ağı gerekiyordu. Bunun için 1950’de Karayolları Genel Müdürlüğü kurulmuş ve aynı yıl iktidara gelen Demokrat Parti, karayolu yatırımlarına öncelik vermişti (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1969: 79).

Türkiye 1945’ten sonra toplumsal anlamda da değişiklik yaşamıştır. 1927’de 13,5 milyon olan nüfus, 1945’e gelindiğinde 19 milyon olmuş, 1950’de 21 milyona ulaşmıştı. Köyden kente göç artmış, şehirleşme oranı yükselmişti. 1950’de %78,3 olan kır nüfusu, 1960’a gelindiğinde %71,2’ye inmişti (Karpaz, 2011: 142). Fakat bu göçün yönü daha çok ülkenin Doğusundan Batı’ya yani İstanbul ve İzmir’e doğru yönelmişti (Yıldırım, 2015: 549). Bu durum beraberinde okuryazar sayısının artmasına vesile olmuştu. Buna paralel gazete ve dergilerin sayısı artmaya başlamış, radyonun popülerliği artmıştı. Örneğin özel kişiye ait radyo sayısı 1938’de 46.000 civarı iken, 1945’te bu sayı 176.000’e, 1951’de 412.000’e yükselmişti (Lewis, 2015: 309-310). Bütün bunlar modernleşen Türk toplumunun göstergesiydi. Fakat bu modernleşme henüz çok gerilerdeydi. Örneğin 1953 gibi bir tarihte, Türkiye çapında 40.000 köyün sadece % 2,5’u elektrik sahibiydi (Zürcher, 2002: 300).

1.1 1945-1960 Arası Doğu’nun Sosyo-Ekonomik Durumu

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Kürt ayaklanmalarına karşı sert yaklaşılmıştı. Bu yüzden halk 1940’lı yıllarda, CHP’ye mesafeliydi. Jandarma dipçiğinden, tahsildardan ve yol vergisinden bıkmıştı (Kutlay, 1998: 29). 1945-1960 arası dönemde Doğu’daki ekonomik yaşam büyük ölçüde hayvancılık ve tarıma dayanıyordu. Buna rağmen çiftçi ailelerin %38 ila %45’i topraksızdı (Yerasimos, 1976: 506). Toprak sahibi gözükse de birçok köylünün ise tapusu yoktu. 1945 sonrası tarımda makineleşmenin artması, toprak ağasının yanında çalışan köylünün işsiz kalmasına sebep olmuştu. Çalışmaya devam edenler ise kapitalistleşen ağaların

emrindeydi. Ağalar daha çok zenginleşmişti. Çünkü tarımdaki makineleşmeyle birlikte verim artıyordu.

Tablo 1: 1950-1960 Arası Doğu İllerinde Ekili Alanların Değişimi (Hektar)

İller	1950	1960	Değişim (%)
Şanlıurfa	177.532	498.793	% 181
Kars	151.217	210.197	%39
Malatya	131.631	191.426	%45
Diyarbakır	114.924	216.713	%89
Mardin	109.009	217.824	%99
Erzurum	79.566	161.485	% 103
Elazığ	53.708	107.156	% 101
Erzincan	52.697	95.622	%82
Van	45.420	111.299	% 146
Ağrı	45.248	151.887	%235
Siirt	36.477	85.215	% 136
Muş	27.114	91.545	%237
Tunceli	24.326	51.110	% 112
Bingöl	10.700	18.989	%90
Bitlis	9.413	31.347	%244

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri ve Devlet İstatistik Enstitüsü Zirai Bünye ve İstihlal (1958-1960) kitaplarından derlenmiştir.

Ağalar çok partili hayatla birlikte ticari hayata da atılmışlardı. Devletten aldıkları destekler sayesinde traktör ve otomobil acenteleri, petrol bayilikleri kuruyorlardı. Böylece ellerinde sermaye birikiyordu. Kürt ağaları zenginlik ve itibarın artması sonucu devletle iyi geçinmeye başlamıştı. Fakat ağanın altındaki köylü, makineleşmenin etkisiyle elindeki üretim aracından kopmuştu. Dolayısıyla iş için Batı’ya göç etmek zorunda kalmıştı. Nitekim CHP’den 6. dönem (1939-1943) Bingöl, 7. ve 8. dönemlerde (1943-1950) sırasıyla Bingöl ve Tunceli milletvekilliği yapan Necmeddin Sahir Silan, 1940’lı yılların başında Doğu’ya yaptığı ziyarette bölge halkının genel olarak devletten isteklerinin toprak reformunda Doğu’ya öncelik verilmesi, bölgede Ziraat Bankası’nın açılması ve doktor gönderilmesi olduğunu

söylemektedir (Akekmekçi & Pervan, 2010: 345). 1941-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği yapan Mahmut Şevket Esendal, partisinin isteği üzerine bir başka Doğu gezisi yapan milletvekiliydi. Esendal, Muş ovasında gördüğü Kürt köylerini o zamana kadar gördüğü en kötü yerler olarak anlatmaktaydı. Ona göre “İran ve Afganistan’da dahi bu kadar geri ve pis köyler” yoktur. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.01, 571.2224.1., 14/06/1945: 22).

1.2 Çok Partili Hayat Sonrası Doğu’da Ağalık ve Aşiret

Çok partili hayata geçildiği yıllarda Doğu’daki aşiretlerin etkisi devam ediyordu. Kürtler, Osmanlı’nın 19. yüzyıl zamanındaki aşiretler gibi yaşamaya devam ediyordu. Cumhuriyet döneminde bu yapı çok az değişimle devam etmişti (Naci Kutlay ile Yapılan Görüşme, Ankara, 29 Mart 2017).⁶ Aşiret yapısında herhangi bir çözülme olmadığı gibi devletin de aşiretlerin çözülmesini isteyip istemediği belli değildi (Yön, Şubat 1962, Sayı: 10: 10-11). Zira bir şey çözüldüğünde oluşan yeni yapıyı yönetmek, eski alışılmış yapıyı yönetmekten daha farklı olacaktır. Yenilik beraberinde bilinmezliği getirebilir.

Kürt ağaları iskân kanunu kalktıktan sonra sadece toprak işlemekle kalmayıp ticarete de atılmışlardı. Servet, ağalar için hem taraftar kazanmak hem de altındakileri doyurmak ve gerektiğinde silahlandırmada gerekliydi (Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2010, S. 2: 199). Aşiret reisleri kentlileşiyor, kentte dükkân açıyordu. Değişim kapitalizmin girişi ile başlamıştı.⁷ Doğu’da toprak ağanı ve köylü onun toprağında çalışıyordu. Köylü, mahsulünün büyük kısmını ağaya vermek zorundaydı. Ayrıca tarla işinden başka işlerde de ağaya hizmet etmek durumundaydı. Yani feodal bir sistem hâkimdi. Dolayısıyla köylüler hallerinden memnun değildi. Fakat partiler, siyasi menfaat uğruna bu sömürüye ses çıkarmıyordu. Hatta devlet, bölgede meydana gelen ev ve köy baskınlarına, hayvan hırsızlıklarına müdahaleden kaçınıyordu zira devlet ile köylüler arasında ağalar vardı (Bruinessen, 2006: 296-297). Aşiret reisi köylerde temsil makamı en yüksek kişidir. Kendine ait bir köy odası bulunur. Burada misafirler ağırlanır ve köylüler toplanarak çeşitli sorunlar tartışılır (Yalçın & Heckmann, 2013: 190). Köylüler üzerinde ağaların mutlak hâkimiyetleri mevcuttur zira halkın devletle olan ilişkisini kuran kurum ağalıktır (Beşikçi, 1992: 141).

1945-1960 arası dönemde ağaların makine, mazot gibi ihtiyaçları devlet tarafından sağlanıyordu. Giderek Kürt ticaret burjuvazisi oluşuyordu. Böylece Doğu halkı daha fazla kontrol altında tutuluyordu. Bu yüzden devlet, aşiretlerin çözülmesini istemiyordu (Yön,

⁶ 1931 Ağrı doğumlu olan Kutlay, tıp fakültesi mezunudur. 1950’li yıllarda dönemin Kürt hareketi içerisinde önde gelen isimlerdendir. 1960’lı yıllarda Türkiye İşçi Partisi içerisinde aktif olarak çalışmıştır.

⁷ Aşiretlerin yerleşik olmalarını sağlayan etkenlerden biri de bağlı oldukları devletin iskân politikalarıdır (Nikitine, 2008: 264).

Şubat 1962: 10-12). Çok partili hayat ağalara hem maddi hem de siyasi güç sağlamıştı. Örneğin ağalar belediyelerin ve vilayet meclislerinin çalışmalarına katılmaya başlamıştı. Böylelikle hazine arazilerini daha ucuza kiralayabiliyordu. Devlet işlerinde herhangi bir sıkıntı yaşamamak için ailesini ve yakın çevresini avukatlık mesleğine yönlendiriyordu. Böylece toprak ve kadastro işlerinde doğrudan kendilerinin iş yapmasına gerek kalmıyordu. (Yön, Aralık 1964: 9). Partileri oy kozuyla yönlendiren ağalar, bölgede çalışan memurlara karşı üstün konumdaydı. Yani ağalık kendi bölgesi için hükümet gibiydi. Ağanın altında çalışan köylüler ise tamamen ağanın isteği doğrultusunda oy kullanıyordu. Hatta dönemin seçim tahminleri ağanın duruşuna göre yapılıyordu. Kısacası ağa ile devlet arasında karşılıklı menfaat vardı (Bruinessen, 1993: 341).

Çok partili hayatın ağalara getirisinin olması onlarda birtakım değişikliklere sebep oluyordu. DP döneminin ilk yıllarında dönemin Kürt milliyetçilerinden Yusuf Azizoğlu⁸, Mustafa Remzi Bucak⁹, Mustafa Ekinci¹⁰ gibi kişiler, siyasi alanda kariyer yaptıktan sonra meseleden biraz uzaklaşmaya, eski aktif pozisyonlarını terk etmeye başlamıştı.¹¹ (Tarık Ziya Ekinci ile yapılan görüşme, İstanbul, 17 Şubat 2016). Ekinci, içlerinden birine niçin böyle yaptığını sorduğunda aldığı cevabın “Kürt meselesinin artık bittiğini, parlamentoya girildiği” şeklinde olduğunu söylemektedir. Ekinci’ye göre böyle bir cevap ve anlayış yetersiz geliyordu. Zira bir Kürt olarak varılması gereken noktanın böyle olmaması gerektiğini düşünüyordu.¹²

Mehmet Ali Aslan da¹³ Ekinci’nin anlatımlarına benzer şekilde sonradan değişime örnek olarak, Halis Öztürk¹⁴ ve Kasım Küfrevi’yi¹⁵ vermektedir. Ağrı Ayaklanması’na

⁸ Memleketi Diyarbakır Silvan olan Yusuf Azizoğlu (1917-1970) tıp fakültesini bitirmiştir. Ağa ailesinden gelmektedir. Tek parti döneminde ailesiyle beraber Batı’ya sürgün edilen Azizoğlu, çok partili hayata geçiş sonrası 1946’da CHP’den Silvan Belediye Başkanı olmuştur. Daha sonra DP’ye katılan Azizoğlu, 1950’de ve 1954’de aynı partiden Diyarbakır milletvekili olarak görev yapmıştır. Bir süre sonra DP’den istifa ederek Hürriyet Partisi’ne katılmıştır. Fakat 1957 seçimlerinde seçilememiştir. 27 Mayıs Darbesi’nden sonra 1961’de kurulan “Yeni Türkiye Partisi”nden 1961, 1965 ve 1969 dönemlerinde tekrar Diyarbakır milletvekili olmuş, kısa bir süre “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı” görevinde bulunmuştur (Öztürk, 1998: 311-312).

⁹ Hukuk fakültesi mezunu olan Mustafa Remzi Bucak (1912-1965) Şanlıurfa Sivereklidir. Hukuk fakültesi mezunudur. 1950-1954 yılları arası DP’den Diyarbakır milletvekili olarak görev yapmıştır (Öztürk, 1998, 313).

¹⁰ Diyarbakırlı olan Mustafa Ekinci (1904-1958), Yusuf Azizoğlu gibi 1950 ve 1954’te DP’den Diyarbakır milletvekili seçilmiş fakat ardından istifa ederek Hürriyet Partisi’ne geçmiştir. 1957 seçimlerinde milletvekili olamamıştır. (Öztürk, 1998: 315-316).

¹¹ Tarık Ziya Ekinci 1925 Lice doğumludur. Mesleği doktorluk olan Ekinci, DP’nin Lice teşkilatının kurulmasında çalışmıştır. Türkiye İşçi Partisi kurulduktan sonra bu partiye katılmış, 1965-1969 yılları arasında aynı partiden Diyarbakır milletvekilliği yapmıştır.

¹² Tarık Ziya Ekinci, “o dönem sınıf kavramını yeni öğrendiğini, ağa olan kimselerin bu şekilde davranarak toprak ağalığını koruduğunu ve devamıyla ilgilenmeyi artık bıraktığını düşünmeye başladığını” söylemektedir.

¹³ Mehmet Ali Aslan Ağrı bir Kürt Bey’inin oğlu olarak 1936 yılında doğmuştur. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olan Aslan, Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulduktan sonra partide yer almış ve 1966 yılında ilk defa “Kürt halkı” kavramını kendisinin çıkardığı “Yeni Akış” dergisinde kullanmıştır. Mehmet Ali Aybar’ın genel başkanlığı sonrasında kısa bir süre TİP’in başkanlığını yürütmüştür.

katılmış, onun lider kadrosunda bulunan Küfrevi’nin ailesi Batı’ya sürgün edilmişti. Aslan’a göre bu tip kişiler devletten korktukları için ses çıkarmıyordu (Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme, İstanbul, 2 Mart 2016). Bazı Kürt siyasetçiler ise gönüllü asimile olmuştu. Bu tarz kişiler Kürtlerin yanında olmadığı gibi aksine devletçi olabiliyor ve sanki Kürt değilmiş gibi davranıyordu. Örneğin Aslan’a göre “Hüseyin Celal Yardımcı¹⁶” bu tip bir siyasetçiydi. Aslan’a göre Kürt meselesi hakkında ses çıkarmayan veya iktidarın görüşlerini savunan kimseler belli noktalara gelebiliyordu. Aslan bu konuda, “1950 öncesi Kürt kökenli bürokrat olup da kendi kökenine sahip çıkan hiçbir kimse görmedim” demektedir (Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme).¹⁷

Şakir Epözdemir¹⁸ Kürtlerin asimile olması hakkında şöyle demektedir: “Kürtlerin Cumhuriyet döneminde TBMM’ye, il ve belediye meclislerine girmeleri gönüllü asimile olmalarını hızlandırmıştır.” Ona göre “bilinçsiz bir topluluk birden bire kendini yüksek makamlarda gördüğünde çabucak değişir ve söz konusu bu asimilasyon o dönem için sadece milletvekilleri veya bürokratları değil, aynı zamanda köylü, kentli herkesi etkilemekteydi” (Şakir Epözdemir ile internet aracılığıyla yapılan görüşme, 28 Mart 2017).

2. 1945-1960 Arası Doğu İllerinde Devlet Harcamaları

İkinci Dünya Savaşı’na girmeyen Türkiye, savaş sonrası yüzünü Batı’ya dönerek siyasi anlamda çok partili hayata geçiş yapmıştı. Ekonomik olarak ise savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmak için yeni bir kalkınma sürecine giriyordu. Bütün ülkede kamu harcamalarında hareketlilik başlamıştı. Doğu illerinde 1945-1950 döneminde kişi başına yapılan kamu harcamaları ülke geneline nazaran düşüktü. Örneğin illerde kişi başına 109,25

¹⁴ Ağrılı Halis Öztürk (1889-1977), Cumhuriyet sonrası Ağrı Ayaklanmalarında etkin rol oynamış, Kürtlerin komutanlığını yapmış, büyük bir aşiretin reisiydi. Ayaklanma sonrası yurtdışına kaçan Öztürk, çok partili hayat sonrası Türkiye’ye dönmüş ve 1950-1960 arası DP Ağrı milletvekili olarak görev yapmıştır. (Öztürk, 1998: 27-28).

¹⁵ Bitlisli Kasım Küfrevi (1920-1992), önemli bir Nakşibendî şeyhi idi. 1950’ye kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü’nde asistan olarak çalışmıştı. Ardından 1950-1960 arası DP’de Ağrı milletvekili olarak görev almıştır. 1955’te kurulan Hürriyet Partisi’ne katılsa da sonradan tekrar DP’ye dönmüştür. (Öztürk, 1998: 25-26).

¹⁶ Ağrılı Hüseyin Celal Yardımcı (1911-1986), hukuk fakültesi mezunuydu. 1950-1960 yılları arasında DP’den Ağrı milletvekili olmuştur. Aynı zamanda bu süreçte Devlet Bakanlığı, Milli Eğitim ve Adalet Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. (Öztürk, 1998: 29-30).

¹⁷ Buna benzer şekilde Said Nursi’nin talebelerinden biri olan Kinyas Kartal (1900-1991), devlet ile iyi geçinen bir Kürt ağasının oğluydu. Hiçbir zaman Kürt kimliğini ön plana çıkartmadığı gibi, aksine Kürtlerin Türk milletinin Doğu Anadolu’daki adı olduğundan kendi kaleme aldığı “Erivan’dan Van’a Hatıralarım” adlı kitabında bahsetmektedir. Kendi Kürtlüğünü inkâr edip Kürt diye bir kavmin olmadığından bahsetmekteydi (Kartal, 1987: 12). Kartal aynı zamanda 1965-1980 yılları arasında Adalet Partisi’nden Van milletvekilliği ve en yaşlı üye olarak kısa bir süre Meclis Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Harp Okulu mezunudur ve Brukan aşiret reisinin oğludur. Naci Kutlay’a göre “Erivan’dan Van’a Hatıralarım” isimli kitap ona yazdırılmıştır (Kutlay, 2011: 399).

¹⁸ Kürt kökenli araştırmacı yazar Şakir Epözdemir, 1937 Siirt doğumludur. 1965’te illegal olarak kurulan “Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi”nin beş kurucusundan biridir.

TL olan kamu harcaması, Doğu’da 99.25 TL idi. (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996: 340). Tarım en az harcama yapılan alandı. Hâlbuki bölgenin coğrafi durumu tarım ve hayvancılığa müsait konumdaydı. Bu dönem en çok harcama yapılan ilk üç alanın yüzdelik ortalamasına göre, eğitim %12.08 ile birinci, bayındırlık % 9.01 ile ikinci, emniyet ve jandarma ise % 5.84 ile üçüncü gelmektedir. Tarım ise % 2.66 ortalama ile sondan bir önceki kamu harcamasını oluşturmaktadır. (Aşgın, 2000: 79).

1951-1955 döneminde ülke genelinde kişi başına düşen kamu harcaması 175,44 TL’ye yükselmişti. Bu oran Doğu illerinde 147,79’du (Başbakanlık Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü, Ekim 1955: 84). Dolayısıyla Doğu’ya yapılan harcama artsa da, ülke geneline göre yapılan harcama düşük kalmaktaydı. Bu yıllarda muhalefet sıralarında oturan CHP, Doğu illerine yönelik geri kalmışlığı sık sık dile getiriyordu. DP ise CHP’nin dile getirdiği “Doğu” ayırımını uygun bulmadığını söylüyordu. Örneğin dönemin Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, “memleketi kuzey-güney, doğu-batı gibi bölgelere ayırmamak gerektiğini” söylerken, İçişleri Bakanı Ethem Menderes, “ülkeyi şark-garp diye ayırmamak lazım geldiğini” dile getirmekteydi (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt 25, Toplantı 4, 5. Birleşim, 16.11.1953: 262). Bu dönemde harcama yapılan ilk üç alan yine eğitim, bayındırlık ve güvenliktir. Fakat her üç alanda da yapılan harcama oranı düşmüştür. (Aşgın, 2000: 87).

1956-1960 arasında ise Türkiye çapında kişi başına düşen harcama 333,19’du. Bu dönemde Doğu illerine düşen harcama miktarı 284,16 TL’dir (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996: 340). Yani önceki iki dönemde olduğu gibi bu dönemde de Doğu illeri diğer illerin gerisinde kalmıştır. Ayrıca burada dikkat çeken bir başka nokta, Doğu ile Batı arasında kişi başına düşen kamu harcaması farkının açılması ve aynı şekilde devam etmesidir. Kişi başına düşen kamu harcamasında 1945-1950 arası fark %9 iken, 1951-1955 yılları arasında %16, 1956-1960 arasında ise hala %15 seviyelerindedir. Harcama alanlarına baktığımızda, sıralamanın yine değişmediğini görmekteyiz. Birinci alanı eğitim oluştururken, ikinci alanı bayındırlık işleri, üçüncüyü ise emniyet/jandarma alanı kapsamaktadır. Tarım kalemi yine sonlardadır (Aşgın, 2000: 97).

2.1. Doğu’da Ulaşım

Türkiye Cumhuriyeti, ilk yıllarından itibaren demiryolu yapımına önem vermişti. Ülkenin doğusunda da hızla demiryolu yapımına başlanılmıştı. Fakat Doğu’ya güvenlik endeksli bakılıyordu. Zira tek parti döneminde Doğu’da başlayacak bir Kürt ayaklanmasında askeri sevkiyata en uygun yol demiryoluydu. Bu dönemde yapılan 3578 km demiryolunun 3208 km’si 1940’tan önce yapılıırken, tüm demiryollarının %78’i Ankara’nın doğusunda yer

alıyordu (Aydoğan, 2004: 8).¹⁹ Örneğin İsmet İnönü’nün 1930 senesinde Sivas demiryolunun açılışında “*Vatandaşlarıma eski bir asker olarak söyleyebilirim ki, şimendiferin Sivas’a gelmesiyle bu vatanın herhangi bir hududunun müdafaası bir kat daha kolaylaşmıştır*” şeklindeki ifadesi bunu açıkça göstermektedir (Kuruç, 1988: 104).

Tek parti döneminde demiryolu hatlarının yapılış sürecinde çoğu zaman mühendisler ile Genelkurmay arasında ihtilaf çıkıyordu. Çünkü ordu meseleye asayiş odaklı bakmaktaydı. Tek parti döneminde Nafia Vekilliği yapan Hilmi Uran, “demiryolu hatlarında her zaman için ekonomik düşünceler ile askerin düşüncelerinin çatıştığını fakat sonunda askerin dediğinin olduğunu” belirtmektedir (Uran, 1959: 272). Aslında demiryolları, ekonomik durumun kötü olduğu o dönemde fazlasıyla pahalı bir yatırım olmasının yanı sıra, bir de askerin yapım sürecine müdahalesiyle daha da pahalıya mal olacak şekilde yapılıyordu. Ayrıca mevcut bazı demiryolları yabancı şirketlere aitti. Bu tip demiryolları satın alınarak millileştiriliyordu. Doğal olarak bu durum devlet hazinesi için ekstra bir harcamaydı (Yasa, 1970: 70). Ayrıca ülkenin Doğusunda üretim çok zayıf olduğu için ticaret de yapılamıyordu. Bütün bunlar devletin Doğu’ya yönelik bakış açısını yansıtıyordu.

Tek parti döneminde yapılan demiryolları Doğu’da Malatya, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Muş, Siirt ve Bingöl’e kadar ulaşmıştı. Fakat bölgedeki üretim biçiminin büyük bölümü feodal nitelikteydi. Yani üretimin büyük kısmı tüketim için olduğundan, pazar için üretim yok denecek kadar azdı. Sadece yerel ihtiyaçlara dönük sınırlı bir üretim vardı. Dolayısıyla herhangi bir işbölümü ve uzmanlaşma söz konusu değildi. Demiryolu dışında ulaşımın kısıtlı olması, ülkenin Batısı ile olan ticareti engelliyordu.

CHP, çok partili döneme geçiş ile birlikte Doğu’daki oy potansiyelinin farkına varmış ve bölgenin geri kalmışlığını açıkça dile getirmeye başlamıştı. Örneğin dönemin Ekonomi Bakanlarından Fuat Sirmen “Şark’ın, memleketin Garb’ı ile aynı seviyeye getirilmesi ve süratle kalkınması için orada da bir hareket yapılmasına şahsen inanmış bulunuyorum” diyordu (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt 21, Toplantı 3, 29. Birleşim, 28.01.1946: 139-140). Çok partili hayata geçiş sonrası devlet, demiryolu politikasına eskisi gibi önem vermiyordu. Bayındırlık Bakanlığı’nın 1947 Bütçe tasarısında Doğu’ya ait demiryolları programında yer alan güzergâhlar sadece Diyarbakır-Cizre, Elazığ-Van, Erzurum-Sarıkamış ve Gaziantep-Maraş hatlarıydı (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt 3, Toplantı 1, 18. Birleşim, 18.12.1946: 200-201).

¹⁹ Örneğin Ankara-Kayseri-Sivas hattının Ankara-Kayseri bölümü 1927’de, Sivas kısmı 1930 yılında açılmıştı. Samsun-Sivas hattı 1931’de, Fevzipaşa (Gaziantep)-Diyarbakır hattı 1935’de, Kayseri-Ulukışla (Niğde) 1933’de, işletmeye açılmıştı. Sivas-Erzurum hattının açılışı ise 1939 senesinde yapılmıştır.

Türkiye’de 1945-1950 arasında karayolları yetersiz konumdaydı. Bu yüzden karayolu yapımına hız verilmişti. O yıllarda asfalt yolun nasıl olduğu hakkında gözlem yapmak üzere ABD’ye iki mühendis gönderilmiş, ardından bu kişilerin hazırladığı rapor doğrultusunda yol yapım çalışmalarına başlanmıştı (Ulus, 28 Temmuz 1946: 1). CHP 1948 yılında “Doğu Kalkınma Programı” adında ayrı bir proje hazırlamıştı. Bu programdaki amaç, geri kalmış Doğu illerini diğer bölgelerin seviyesine getirmektir. Yol işleri de bu programın içerisine giriyordu. Doğu bölgesi için 1949 bütçesinden toplam 10.000.000 liralık bir ödenek ayrılmıştı. Bunun yarısı Bayındırlık Bakanlığı’na aitti. Doğu için toplam hedeflenen yol uzunluğu 2500 kilometreydi (Urfa, 22 Kasım 1948: 1). Proje yollar şu güzergâhları içeriyordu: (Akşam, 3 Eylül 1948: 1)¹ i) Antep-Şanlıurfa-Siverek-Diyarbakır; ii) Hakkâri-Van; iii) Ağrı-Van; iv) Erzurum-Rize; v) Diyarbakır-Mardin-Siirt; vi) Bingöl-Erzincan; vii) Muş-Pasinler; viii) Muş-Patnos; ix) Iğdır-Muradiye; x) Siirt-Hakkâri; xi) Kars-Çoruh; xii) Ağrı-Kağızman; xiii) Iğdır-Kağızman. Bu yollar sayesinde hem tarım ve hayvancılık ürünleri ülkenin Batısı’na aktarılacak hem de Doğu illeri birbirine bağlanmış olacaktı.

Kürt aydınları ise bu süreçte planlanan veya yapılmakta olan projeleri eleştiriyordu. Örneğin hükümetin Doğu’ya yaptığı yollar gelişigüzel bulunuyordu. Yatırımların sadece müteahhitlere yaradığı Doğu’da çıkan bazı yerel gazetelerde dile getiriliyordu (Dicle Kaynağı, 21 Nisan 1949: 1)¹. Dönemi yaşamış kimseler de, gerek CHP gerekse DP döneminde atılmış birçok adımı “göz boyama, kandırmaca, kendi stratejik amaçlarını öne alma, Kürdistan zenginliklerini çalıp çırpma, en acısı hiçbir iktidarın Kürdistan bölgesini bir Ege veya İç Anadolu bölgeleri gibi algılamama” olarak görüyordu.” (Şakir Epözdemir ile yapılan görüşme)²⁰ Bu konuda Tarık Ziya Ekinci, “o dönem için Doğu’ya çok büyük imkânların getirilmediğini, iktidarın kendi yandaşlarına imkânlar sağlamak suretiyle birtakım adımlar atıldığını” dile getirmektedir. Mehmet Ali Aslan da bu görüşlere paralel olarak, 1960’larda “Yeni Akış Dergisi”nde bu konuda Manisa, Ağrı ve Hakkâri’yi karşılaştırdığını, Manisa’da kişi başına düşen milli gelir o dönem için 2000 lira iken, diğerlerinin 500 ve 100 lira olduğunu” anlatmaktadır. Aslan, bütün Doğu’nun aşağı yukarı böyle olduğunu, yaratılan refahın köylüye sirayet etmeden, ağalar ve şeyhler tarafından kapıldığını belirtmektedir (Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme).

Doğu’daki ağalar ve şeyhler ise yapılacak bazı yatırımları açıkça istemiyordu. Aslan’ın anlatımına göre örneğin “Ağrı’nın Türk köylerinin hepsinde ilkokul olduğunu çünkü

²⁰ Hatta Musa Anter, DP’nin Kürtlere yönelik samimiyetinin olmadığını o dönemde Doğu halkına verilen zehirli buğday tohum örneğini anlatmaktadır. Normalde haşerelik olan bu tohumlar, ağalar tarafından fakir Kürt halkına ucuza satılmıştır. Daha sonra ekme olarak tüketilen bu buğdaylar yüzünden birçok kişi özellikle de çocuklar ölmüştür. Anter bunun bilinçli olarak yapıldığını savunmaktadır. (Anter, 2013: 197).

bu köylerde devlet, halk ve Türk beylerinin ortak olarak okul istediğini, bu köylerin dışında ağaların mevcut olmadığı veya şehre yakın birkaç köy harici hiçbir Kürt köyünde okul bulunmadığını” söylemektedir (Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme). Çünkü ağalar ve şeyhler, o dönemde eğitime karşıydılar. Zira “şeyhler okuyunca gâvur olunacağı düşüncesindeyken, ağalar da gençler okursa nereden maraba bulacağız” diye düşünüyordu (Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme).²¹

Demokrat Parti oy potansiyeli açısından Doğu’nun öneminin farkındaydı. Bu yüzden iktidara geldikten sonra bölgeyi sık sık ziyaret ediyordu. Bir yandan Doğu’nun kalkınmasının devlet politikası olduğunu söylerken diğer yandan CHP dönemini kötülüyordu. 1952 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ekrem Hayri Üstündağ’ın Diyarbakır ziyaretindeki konuşmasından şu bölümler buna bir örnektir: *...Şimdiye kadar Doğu, anavatandan sayılmayan bir toprak parçası gibiydi. Buranın halkı tamamen kendi hallerine terk edilmiş, kalkınmasına meydan verilmemiş, okutulmamış, yetiştirilmemiştir....Zulüm ve haksızlıklar buralarda emniyet ve huzuru da kökünden yok etmiş, bunun neticesinde iktisadi çöküntü başlayarak toprak kıymetini kaybetmiştir....Şark ne idi, bizden evvelki iktidar buralarda ne yaptı? Bugünkü iktidar devleti ele alır almaz Doğu illeri için seri ve köklü tedbirler almak lüzumunu hissetti. Buraları Batı Anadolu’nun seviye ve hizzasına getirmek için yepyeni ve fevkalade bir program hazırladı. Doğu’nun kalkınması bizim için kül halinde bir memleket davasıdır...” (Şark Postası, 16 Ağustos 1952: 1).*

Demokrat Parti döneminde daha çok karayolu politikasına önem verilmiş, demiryolu ikinci planda kalmıştı. Bu dönemde tamamlanan kısımlar Elazığ-Van hattının Elazığ-Genç istasyonu arasındaki 130 kilometresi ile Genç (Bingöl)-Muş arası olan 109 kilometrenin tamamlanmasıydı. Bu yatırımın sonucunda Muş ovasının iktisadi anlamda Batı ile olan entegrasyonu tamamlanıyordu. Aynı şekilde 161 kilometre olan Erzurum-Sarıkamış güzergâhı ve Erzurum-Horasan-Sarıkamış hattının Erzurum-Horasan kısmı olan 87 kilometrelik güzergâhı da bu dönemde kullanıma açılmıştı. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, Yer: 3/2-35, Fihrist: 962-11, 1951: 12). Dolayısıyla Batı’dan Erzurum’a kadar olan demiryolu, Sarıkamış’ta geniş bir hatta bağlanarak o bölgedeki orman, maden, hububat ve hayvan ürünlerinin ülkenin diğer bölgelerine nakli sağlanacaktı. 1955 yılına gelindiğinde demiryolu

²¹ Ayrıca Kinyas Kartal, bir gazete ile yaptığı röportajında köy enstitülerinin 1950 öncesi kapatılmasını istediğini söylemiştir. Çünkü ağalık düzeninde köylünün devletle olan her işini ağa halletmektedir. Fakat köy enstitüsü mezununun olduğu yer de bu işi artık ağa yapmamaktadır. Dolayısıyla ağanın otoritesi sarsılmaktadır. Bu yüzden Kinyas Kartal bunu itiraf etmiş, Menderes ile bu konuyu oy pazarlığı yaptıklarını söylemiştir. Bkz. Köy Enstitüleri Neden Kuruldu, Neden Kapatıldı, (Cevrimiçi).http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/55204/Koy_Enstituleri_Neden_Kuruldu_Neden_Kapati_ldi_.html, 14 Mayıs 2017.

Muş’a kadar ulaşmıştı. Bazı noktalara coğrafi şartlardan dolayı demiryolu gidemiyordu. Örneğin Iğdır vasıflı pamuk yetiştirmek için iyi bir toprağa sahip olsa da, bölgeye trenle bağlantı olmadığı için, onun yerine Erzincan’a bir iplik fabrikası kurulması kararlaştırılmıştı. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi Yer:3/3-25, Fihrist: 1448-42, 1955: 2).

Demokrat Parti 1950 yılında iktidara geldikten sonra, CHP döneminde Doğu ve Güneydoğu illerini kapsayan ve kendinden önceki dönemde programa alınan karayolu güzergâhlarını devam ettirmişti. Bunların yanında Urfa-Mardin ile Midyat-Cizre yolları ihale edilmişti (Cumhuriyet, 11 Ekim 1952: 1). Bir sonraki sene Elazığ-Muş, Diyarbakır-Mardin yollarının çalışmaları başlamış ve 1957’de tamamlanmıştı (İleri Yurt, 3 Ekim 1957: 1). 1957 yılında CHP zamanında planlanan yol projeleri tamamlanmıştı.

Doğu’ya yapılan yollar meclise giren bazı Kürt milletvekillerini tatmin etmiyordu. Yapılan yatırımların Doğu için yetersiz olduğunu, bölgelerine hala yeterince yol yapılmadığını dile getiriyorlardı. Bu konu hakkında dönemin Bayındırlık Bakanlarını meclis kürsüsünde eleştiriyorlardı. Örneğin DP Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci, 1952 yılında mecliste karayolları bütçesi görüşülürken, Doğu illerine ayrılan bütçenin Batı illerine ayrılardan daha az olduğunu vurguluyordu. Ekinci, “Doğu’ya ayrılan 13 milyon lira ödeneğin 6 milyonunun bayındırlık için ayrıldığını ve bunun kapsamının toplamda 18 Doğu ili için olduğunu” söylerken, diğer bölgelerde “45 il için ayrılan ödeneğin 50 milyon olduğunu” vurgulamaktaydı (TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 9, Cilt: 13, Toplantı: 2, 49. Birleşim, 27.02.1952: 1002). Ekinci’ye göre yıllardır hiçbir şey yapılmayan Doğu için bu miktarın yetersiz olduğuydu.

2.2. Doğu İllerinde Tarım

Doğu’da 1945-1950 yılları arası ilkel bir tarım vardı. 1950’de Demokrat Parti’nin iktidarı sonrası tarımda hızlı bir makineleşme başlamıştı. Batı’dan ithal edilen traktör sayısı hızla artıyordu. Aynı zamanda Doğu’da toprak sahibi ağalara kredi açılıyordu (Şark Postası, 7 Ekim 1952: 1). Fakat köylü, tarımdaki makineleşmeden olumsuz etkilenmişti. Zira köylüler traktör alamadığı için topraklarının bir kısmını ağalara vermek zorunda kalmıştı. Giderek topraksız köylü oranı artıyordu. 1950’den sonra topraksız kalan köylüler, iş bulmak için yakın illere göç etmeye başlamıştı. Örneğin 1930’larda 30.000 olan Diyarbakır il merkezi nüfusu 1950’lerin sonlarında 65.000’e çıkmıştı (McDOWALL, 2004: 534).

İl merkezlerine göç sonucu Doğu’daki kent ekonomisi hareketlenmeye başlamıştı. Dayanıklı tüketim mallarının ticareti artmıştı. Çeşitli firmalar bayi açıyor, bankalar şubelerini arttırıyordu. Nüfusun artması doğal olarak konut sektörünü canlandırmıştı. Kürt kökenli

sermaye sahibi kişiler, sanayi ve inşaat sektörüne girmişlerdi. Bazıları firmaların traktör, otomobil ve petrol bayiliklerini almıştı. İşlerini büyümek adına siyasete girip milletvekili olanlar vardı (Tarık Ziya Ekinci ile yapılan görüşme). Nihayetinde devlet, makineleşme ve altyapıyla birlikte bölgedeki sermaye ve emeği Batı’ya çekiyordu. Karayolu sayesinde elde edilen ürün kısa zaman içerisinde pazara ulaştırılıyordu. Böylece Doğu, Batı için pazar haline geliyordu. Ülke genelinde bölgenin ekonomik payı artıyordu. Traktörün gelmesiyle ekili alanlar artmış, elde edilen ürün miktarı çoğalmıştı. Ekili alandaki genişlemeyle birlikte çeşitli tarım ürünleri pazara taşınabiliyordu. Giderek Doğu ve Güneydoğu, Batı ile ekonomik olarak eklenmeye başlamıştı.

Sonuç olarak 1950’lerde ulaşım ağının gelişmesi, Doğu’daki tarım ve hayvancılığın pazar için üretimini arttırmıştı. Fakat diğer yandan köylü işsiz kalıyor Batı’ya göç ediyordu. Göç edenlerin içinde durumu iyi olanlar büyükşehirlerde ufak çapta ticaret yapıyordu. Diğerleri kötü şartlarda yaşamak zorunda kalıyordu. Diğer yandan kapitalistleşen Kürt ağaları ve şeyhlerinin maddi gücü ve nüfuzu artıyordu.

2.3. Doğu’da Sanayi

Doğu’da sanayi alanında daha çok tarım, enerji ve maden sektörleri ön plandaydı. 1952’de Siirt Botan’da, 1957’de Elazığ Hazar’da hidroelektrik santralleri açılmış, bölgenin elektrik ihtiyacını karşılamak için Erzurum Tortum’a hidroelektrik santrali inşasına başlanmıştı (Şark Postası, 18 Aralık 1952: 1). Elazığ’daki mevcut santral, Tunçbilek (Kütahya) Santrali ile irtibatlandırılarak Batı’nın enerji ihtiyacı açısından önemli hale getiriliyordu (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt 8, Toplantı 2, 27. Birleşim, 30.12.1947: s. 129). Keban barajı da bu dönemde projelendirilmişti.

1950’lerde Doğu’daki sanayi yatırımları önceki dönemlerde olduğu gibi devlet eliyle gerçekleşiyordu. Bunun yanında bölgedeki petrol yatakları yerli-yabancı girişimcilere açılmıştı (Şark Postası, 27 Kasım 1952: 1). 1958 yılında Siirt-Germik ve Adıyaman-Kâhta’da petrol bulunmuştu (Sönmez, 1990: 136). Doğu’nun bazı illerinde yün, şeker ve yem fabrikaları kuruluyordu. Elazığ ve Tunceli illerine çimento imaline elverişli toprakların tahlilini yapmak üzere özel elemanlar gönderilmiş, Gümüşhane, Erzincan ve Erzurum bölgesine hitaben Aşkale’de bir şeker fabrikası kurulmasına karar verilmişti. (Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, Yer:3/3-25, Fihrist: 1448-42: 2). Fakat bu yatırımlar daha çok oy alınan bölgelere kayıyor, bu durum yatırımların verimsizliğini beraberinde getiriyordu (Tokgöz, 1976: 53). Yani bölge halkının refahı ilk planda değildi.

Sonuç

Özellikle 1950’li yıllardan itibaren karayolunun artması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da tarım ve hayvancılığı arttırmıştı. Fakat üretimin artmasının yanında topraksız köylü oranı da artmıştı. Doğu, Batı’da üretilen malları tüketirken, karşılığında tarım ürünleri ve hayvan satmaya başlamıştı. Doğu’ya yönelik ayrı bir ehemmiyet olmasa da, oy potansiyeli açısından iktidarların mecburen bu bölgeye eğilmesi gerekiyordu. İktidarlar en azından seçim kazanmak için popülist politikalarla da olsa bazı adımlar atmamak zorunda kalmıştı. Fakat nihai hedef bölge halkının kalkınmasından ziyade oy düşüncesi ve bölgenin ulusal pazara entegre edilmesiydi. Bunu gözlemleyen Kürt aydınları, gerek siyasette gerekse basında Doğu’nun kandırılmaması gerektiğini dile getiriyordu.

Çok partili hayata geçildiği yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde tarım, ticarileşmeye başlamıştı. Fakat bölgede feodal yapının devam etmesi üretimi ve verimi olumsuz etkiliyordu. Doğu illerinde sanayi en az gelişmiş alandı. Geleneksel tarzda imalathanelerin olduğu bir üretim vardı. Bunu dışında verimsizliğinden ötürü özel sektör ülkenin bu tarafında yok denilebilirdi. Bu yüzden bölgenin sermayesi mecburen ya Batı’ya gitti veya kendi ilinde burjuvalaştı. Bölgede devlet kapitalizminin etkisiyle kentte ve kırdaki feodal yapıdan çıkışı andıran bir geçiş süreci yaşanıyordu. Sonuçta bölge, toplumsal ve ekonomik anlamda hala Batı’ya göre oldukça geri konumdaydı.

Kaynakça

- Akekmekçi T. & Pervan, M. (2010). Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Sılan Raporları (1939-1953). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Anter, M. (2013). Hatıralarım. İstanbul: Aram Yayınevi.
- Aşgın, S. (2000). Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Aydoğan, E. (2004). Üçüncü Umumi Müfettişliğin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 33-34, 1-14.
- Başbakanlık Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü. (1955). Ayın Tarihi, (Sayı: 263, Ekim 1955): Ankara
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Yer: 490.01, Fihrist 571.2224.1, 14/06/1945
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1969). Kalkınan Türkiye (1923-1968). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Bayındırlık Bakanlığı (1948). Yol Davamız 9 Yılda 23.000 KM. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Beşikçi, İ. (1992). Doğu Anadolu’nun Düzeni Sosyo Ekonomik ve Etnik Temeller. Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- Boratav, K. (1988). Türkiye İktisat Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bruinessen, M. V. (2003). Ağa, Şeyh, Devlet. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruinessen, M. V. (1993). Kürdistan Üzerine Yazılar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi, Yer:3/3-25, Fihrist: 1448-42
- Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi (1951). Yer: 3/2-35, Fihrist: 962-11.
- Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi (1955). Yer:3/3-25, Fihrist: 1448-42.
- Cumhuriyet, İki Yılda Yapılan Bayındırlık İşleri, 11 Ekim 1952.
- Cumhuriyet (2009). Köy Enstitüleri Neden Kuruldu, Neden Kapatıldı? 14.04.2009, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/55204/Koy_Enstituleri_Neden_Kuruldu_Neden_Kapatildi_.html
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1996). İstatistik Göstergeler (1923-1995). Ankara: DİE Yayınları
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1956). 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri. Ankara: DİE Yayınları.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1961). Zirai Bünye ve İstihsal (1958-1960). Ankara: DİE Yayınları
- Dicle Kaynağı (21 Nisan 1949). Yaz, Kış Geçit Vermeyen Yollarda Oynanan Komedi.
- Ertem, C. (2009). Kürt Açılımının Önünü Bir Maliye Müfettişi Açmıştı. Yeni Aktüel, 204, 78-79.
- İleri Yurt (3 Ekim 1957). Elazığ-Muş Yolunun Bir Kısmı Açıldı.
- Karpat, K. (2011). Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kinyas, K. (1987). Erivan’dan Van’a Hatıralarım. Ankara: Anadolu Basın Birliği Genel Merkezi Yayınları.
- Kuruç, B. (1988). Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Kutlay, N. (1998). Anılarım. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Kutlay, N. (2011). 21. Yüzyıla Girerken Kürtler. İstanbul: Peri Yayınları.
- Lewis, B. (2015). Modern Türkiye’nin Doğuşu. İstanbul: Arkadaş Yayınları.
- McDowall, D. (2004). Modern Kürt Tarihi. Ankara: Doruk Yayınları.
- Mehmet Ali Aslan ile yapılan görüşme, İstanbul, 2 Mart 2016.
- Naci Kutlay ile Yapılan Görüşme, Ankara, 29 Mart 2017.
- Nikitine, B. (2008). Kürtler. İstanbul: Örgün Yayınevi.

- Ökten, Ş. (2010). İktidarın Sosyolojik Kimliği: Aşiretlerde İktidarın Biçimi ve Kaynakları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 183-215.
- Öztürk, K. (1998). *Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem (1950-1954)*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Resmi Gazete (24 Haziran 1947). Sayı: 6640.
- Resmi Gazete (6 Temmuz 1948). Sayı: 6950.
- Resmi Gazete (9 Ağustos 1951). Sayı: 7880.
- Sönmez, M. (1990). *Doğu Anadolu’nun Hikâyesi*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Şakir Epözdemir ile internet aracılığıyla yapılan görüşme, 28 Mart 2017.
- Şark Postası (16 Ağustos 1952). “Şimdiye Kadar Doğu Anavatandan Sayılmayan Bir Toprak Parçası Gibi İdi.
- Şark Postası (7 Ekim 1952). *Cumhurbaşkanımız Doğu Gezilerinden Döndü*.
- Şark Postası (27 Kasım 1952). *Raman Petrolleri İşletme Planı Hazırlanıyor*.
- Şark Postası (18 Aralık 1952). *Doğu’da Hidro-elektrik Santralleri*.
- Tarık Ziya Ekinci ile yapılan görüşme, İstanbul, 17 Şubat 2016.
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt 21, Toplantı 3, 29. Birleşim, 28.01.1946.
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt 3, Toplantı 1, 18. Birleşim, 18.12.1946.
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Cilt 8, Toplantı 2, 27. Birleşim, 30.12.1947.
- TBMM Tutanak, Dönem VIII, Cilt 8, Toplantı 2, 26. Birleşim, 29.12.1947.
- TBMM Tutanak, Dönem VIII, Cilt 18, Toplantı 3, 75. Birleşim, 25.4.1948.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 9, Cilt: 13, Toplantı: 2, 49. Birleşim, 27.02.1952.
- TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt 25, Toplantı 4, 5. Birleşim, 16.11.1953.
- Tokgöz, E. (1976). *Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Uran, H. (1959). *Hatıralarım*. Ankara: Ay Yıldız Matbaası.
- Urfa, “Doğu Kalkınma Planı Üzerine”, 22 Kasım 1948.
- Yalçın ve Heckmann. (2013). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yasa, İ. (1970). *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*. Ankara: TODAİ Yayınları.
- Yerasimos, S. (1976). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: I. Dünya Savaşı’ndan 1971’e*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yön (1962). *Ağaların Bilinmeyen Tarafları*. 10, 10-12.

Yön (1964). Sosyolog Gözüyle Doğu Meselemiz. 90, 9-13.

Yıldırım, S. (2015). Köylüler ve Kentliler: Ellili Yılların Dönüşen Yeni Sosyo-ekonomik ve Kültürel Coğrafyası. Türkiye’nin 1950’li Yılları. Mete Kaan Kaynar (ed.) İstanbul: İletişim Yayınları, 541-563.

Zürcher, E. J. (2002). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.